

Sumari

Pròleg.....	9
Introducció	11
El retrat de Barcelona	17

Primera part

ANTONIO PUJOL JIMÉNEZ. UN ESBÓS DE BIOGRAFIA (1913-1937)

Els ancestres mallorquins.....	25
Els primers anys i les primeres escoles.....	28
L'època d'aprenentatge: Pujol, Rivera, Bracho i Frida Kahlo	32
El <i>corrido</i> de Frida Kahlo a Antonio Pujol	36
David Alfaro Siqueiros en la vida de Pujol.....	38
Un artista militant.....	41
El conjunt urbanístic Abelardo Rodríguez	44
Antonio Pujol esdevé muralista.....	47
Els murals de Pujol a l'Abelardo	52
Nova York	57

Segona part

ANTONIO PUJOL, UN MURALISTA MEXICÀ A LA GUERRA D'ESPANYA (1937-1939)

Qüestions prèvies	61
Context i formació de les Brigades Internacionals.....	65
Mexicans a la Guerra d'Espanya	70

De Nova York a Albacete.....	72
El Jarama.....	75
El soldat Antonio Pujol escriu des d'Albacete	80
Brunete	84
El front d'Aragó: Quinto, Belchite i Fuentes de Ebro	86
El començament del final: Terol i Segura de los Baños.....	90
El front es trenca. La desbandada republicana.....	92
Pujol a Catalunya. El fotògraf Harry W. Randall	94
Entre Batea i Gandesa, Corbera d'Ebre.....	98
La mort de Robert Hale Merriman.....	104
Del Priorat a l'Urgell: el comissari Pujol a Tàrrrega	107
Entre vinyes, oliveres i ametllers, dies de calma tensa	113
Pujol a l'Ebre.....	116
Les Brigades Internacionals es retiren de la guerra.....	122
Va conèixer Pujol el President Companys?	127
La ferida misteriosa de Pujol. Barcelona.....	130
Els documents de Moscou sobre Pujol: d'informat a informant	133
Els voluntaris internacionals abandonen territori espanyol.....	144
Les conseqüències de la guerra.....	147

Tercera part

RECUERDO DE ESPAÑA (1939-1940)

El retorn a Mèxic dels voluntaris.....	156
El mural de Cuetzala	159
Renau, Siqueiros i Pujol	162
<i>Retrato de la burguesía</i>	165
Trotsky a Mèxic: un afront intolerable.....	173
L'assalt armat a la casa de Trotsky	175
Tres incògnites sobre l'assalt.....	181
La implicació de Pujol.....	187

La fugida: Cuetzala, la família Rabadán i Pablo Neruda.....	191
Mor Antonio Pujol Jiménez, neix Abel Beltrán Bastar	195
Caps i puntes (1940-1995).....	199
A manera d'epíleg.....	211
Llibres, publicacions i arxius consultats	215
Agraïments.....	219

Pròleg

“Jo que vaig ser militant trotskista, vols que et faci el pròleg del llibre d’un paio que una mica més i es carrega Trotski???”

Si no coneixeu Peramola hi heu d’anar. Perquè a aquest meravellós poble de l’Alt Urgell on em va empeltar en Jordi Quera, a més de gaudir de la coca de cal Boixet que despatxa amb simpatia i intel·ligència la Pepi, dels formatges de Castell-llebre, del be i l’embotit artesà de ca l’Àngel o de la cuina casolana de la Masia us poden passar coses “estranyes” com la que em va passar a mi al Casino.

El Casino és més que un bar. És un punt de trobada, una mena de centre social on, amb un cafè, una cervesa o algun *platillo* exquisit del Roger es poden celebrar els gols del Barça, arreglar el món o que t’emboliquin a fer el pròleg d’aquest llibre.

Conec en Toni Selva des que vaig aterrar a Peramola. Ell i la Núria, juntament amb molts altres peramolins i peramolines, han estat un suport incondicional a les activitats del refugi de Cortiuda, a vint minuts del poble per pista accessible. Amb un guarda valent com el Damià que ens acompanyés al Jordi i a mi a reobrir en plena pandèmia la rectoria del deshabitat de Cortiuda no n’hi havia prou. Necessitàvem gent com el Toni, que no ha faltat a cap de les activitats literàries, musicals, de cinema, sopars a la fresca ni als extraordinaris arrossos de muntanya del Damià.

Us dic tot això perquè aquesta és la clau del llibre del Toni: constància, perseverança, honestedat i compromís. El seu tarannà inquiet i xafarder —diria que gairebé periodístic— ha fet possible passar del vici de trobar andròmines als Encants a una autèntica investigació històrica narrada gairebé en to de *true crime* que ens destapa i ens revela una de tantes històries anònimes i ocultes de la Guerra d’Espanya —coincidim amb el Toni i amb

altres que ens agrada més anomenar-la així que no Guerra Civil Espanyola— i de la postguerra. Sense la seva curiositat i el seu instint mai hauria perseguit què i qui s'amagava darrere aquell enigmàtic A. Pujol que signava el quadre d'una no menys enigmàtica dona pintada en un retrat trobat al mercat de vell de la plaça de les Glòries de Barcelona.

Ideals, revolució, generositat i també intolerància componen el collage d'una època amb tanta èpica com misèria, amb tanta valentia i grandesa com decepcions i traïdories.

Segurament l'Antoni no s'imaginava que aquell pintor desconegut el portaria a una història apassionant d'exili, de combat com a brigadista internacional, de talent artístic compartit amb el mateix Diego Rivera i Frida Kahlo, d'espionatge, de falses identitats, de la cara més cruel de l'estalinisme... fins a arribar al mateix intent d'assassinar Trotski. O potser no va ser així, potser va ser només un *susto* com explicava el mateix Pujol anys després al seu fill...

Una vegada més, la història que ens descobreix el Toni Selva és d'aquelles que ens fa ganes que l'arreglegui un Spielberg i en faci un *pel·liculon*. Mentre l'Steven no passi per Peramola, podeu anar fent boca llegint aquest llibre extraordinari. I si ho feu al Casino, millor. Entendreu perquè un dels peramolins més il·lustres, l'escriptor Josep Espunyes diu: "M'agrada ser al cafè les nits d'hivern..."

MONTSE ARMENGOU

Periodista i directora de documentals

Introducció

Sense la intervenció de l'atzar mai no hauria pogut escriure aquest llibre.

Sempre m'han atret les fires d'antiguitats i els mercats de vell. Precisament és per això que, des de fa molts anys, tinc el costum d'anar-hi per tafanejar a les parades que venen llibres, documents, fotografies, postals, quadres, i tota mena d'objectes antics, rars o, simplement, curiosos.

Confesso que quan vaig a un d'aquests mercats m'he d'esforçar per no convertir-me en un comprador compulsiu, perquè la compra compulsiva és un fenomen que s'hi produeix sovint. Els que hi anem sabem que quan ensopeguem amb alguna cosa que ens fa el pes ens hem de decidir al moment, perquè si no ho fem és probable que algú altre compri l'objecte cobejat i el perdem de vista per sempre. Tanmateix, malgrat aquesta premissa, quasi sempre he pogut contenir aquests impulsos i he aconseguit que les meves adquisicions hagin estat bastant esporàdiques, relativament selectives i, normalment, modestes.

Fa uns quants anys, en una de les meves incursions pels Encants, el tradicional mercat de vell de Barcelona, vaig ensopegar amb un quadre bastant malmès que em va cridar l'atenció. Es tractava del retrat d'una noia, pintat a l'oli i signat per un tal A. Pujol.

Aquella troballa va ser l'inici, totalment fortuït, d'un llarg procés d'investigació que m'ha empès a escriure aquest llibre. Però he de dir que l'atzar no només va intervenir en la troballa del quadre. Després, diversos fets casuals també han estat determinants per al resultat final. Perquè també va ser gràcies a l'atzar que vaig poder determinar que aquell A. Pujol —que pel cognom jo creia català— en realitat era el mexicà Antonio Pujol Jiménez,

el fill d'un mallorquí, nascut a Andratx, que va emigrar al país centreamericà a la primavera del segle xx.

Més tard em vaig assabentar que Antonio Pujol Jiménez va ser un destacat pintor, muralista i activista polític, contemporani i amic de David Alfaro Siqueiros, Pablo Neruda, Frida Kahlo i Josep Renau, a més de deixeble i col·laborador dels màxims exponents del moviment muralista mexicà. Finalment vaig saber que Pujol va combatre a la Guerra d'Espanya com a voluntari (no m'agrada emprar el terme *guerra civil* perquè aquesta contesa, iniciada amb un cop d'estat contra la legalitat vigent, de civil no en va tenir res), Pujol va formar part del famós Batalló Abraham Lincoln, de la XV Brigada Internacional.

Gràcies a aquest seguit de casualitats, la meva recerca sobre l'artista i les circumstàncies en què va pintar el retrat va esdevenir obsessiva, tot i que al llarg dels anys ha sofert alts i baixos. Períodes en què no he pogut dedicar-hi tot el temps que hagués volgut s'han alternat amb altres d'activitat intensa esperonat per cada nova dada, a voltes inversemblant, que he anat trobant sobre Antonio Pujol. El resultat de tot plegat és el llibre que teniu a les mans.

Quan vaig començar a redactar aquest estudi, no volia anar més enllà de donar a conèixer el retrat trobat a Barcelona i de descriure la participació del seu autor, com a brigadista voluntari, en la Guerra d'Espanya. A mesura, però, que anava trobant i recopilant dades sobre la vida d'Antonio Pujol, vaig considerar imprescindible complementar i contextualitzar la part principal del llibre —la corresponent a la Guerra d'Espanya— amb una aproximació a la trajectòria vital i artística del personatge, a voltes d'un caire absolutament novel·lesc i prou interessant des d'un punt de vista històric. Això no obstant, el llibre no vol ser una biografia extensa i detallada d'Antonio Pujol Jiménez, perquè desmereixeria la que algun dia s'hauria d'escriure, segurament a Mèxic, on, encara avui, Pujol no és un personatge massa conegut, ni prou reconegut.

Al llibre tampoc no hi trobareu un estudi exhaustiu sobre la Guerra d'Espanya ni sobre les Brigades Internacionals, perquè aportaria molt poca cosa a l'excel·lent bibliografia ja existent sobre aquestes temàtiques.

A l'apartat "El retrat de Barcelona" hi relato com va ser la troballa i l'adquisició del retrat, així com els fets que em van permetre determinar-ne

l'autor. També hi descriu les característiques del quadre i un resum de les dades obtingudes a partir de l'anàlisi detallada i del procés de consolidació i restauració que s'ha dut a terme.

La primera part està dedicada a exposar els antecedents familiars del pintor i les dades biogràfiques que he pogut recollir sobre Antonio Pujol Jiménez, corresponents al període comprès entre el 1913 —any del seu naixement— i el 1937, quan va viatjar a la Península Ibèrica per fer costat, amb les armes, a la República Espanyola.

La segona part és la més extensa i, de fet, la que dona sentit a tot el llibre. Hi intento seguir el periple que va fer Pujol durant la Guerra d'Espanya. Ja avanço aquí que Pujol va participar, d'una manera o altra, en les confrontacions més decisives i sagnants de tota la guerra: Jarama, Brunete, Belchite, Terol, Gandesa i, finalment, l'Ebre.

A la tercera part, "Recuerdo de España", reprenc la biografia d'Antonio Pujol. Abasta des del seu retorn a Mèxic com a excombatent de la Guerra d'Espanya —a la primavera de 1939—, fins a 1940, any en què Pujol es va implicar en un fet que va tenir conseqüències cabdals en la seva vida, tant en l'àmbit personal com en l'artístic.

Finalment, el capítol que titulo "Caps i puntes", el dedico a descriure, de forma breu, uns quants episodis de la vida de Pujol que considero importants per entendre la seva complexa personalitat i que abasten des de l'any 1941 fins a la seva mort, succeïda l'any 1995.

Em satisfaria que la difusió de l'experiència personal d'Antonio Pujol contribuís a homenatjar i recordar els quaranta mil homes i dones que, pel cap baix, van formar part de les Brigades Internacionals i van acudir a defensar les llibertats i la legalitat que dimanava de la República. Antonio Pujol en va ser un.

A partir de l'any 1936, a la Península Ibèrica es va portar a terme un tràgic assaig de l'embat que el feixisme protagonitzaria a escala mundial, uns anys més tard. Per aquest motiu, el conflicte espanyol va causar un gran impacte en un món molt polaritzat i en el qual les idees es confrontaven i defensaven amb una vehemència extrema.

Les democràcies occidentals no van restar indiferents al conflicte espanyol. La majoria, però, se'l van mirar amb recel i de reüll, temoroses

que s'estengués més enllà de la frontera espanyola. No oblidem que només havien passat vint anys de la Revolució Soviètica, que encara il·lusionava les classes populars, atemoria les benestants i, en general, tots els estats occidentals.

Malgrat tot, l'atac feixista que va patir la República Espanyola va sacsejar la consciència de moltíssimes persones d'arreu del món, amants de la llibertat i del progrés social. I en molts casos va ser, precisament, la indiferència dels seus països vers el conflicte la raó que els va fer decidir a implicar-s'hi individualment. Els movia, és clar, un elevadíssim grau de consciència social i política que, col·lectivament, ja fa molts anys que s'ha perdut.

Si avui preguntéssim a l'alumnat d'un centre educatiu de secundària o d'una aula universitària qualsevol si acudiria a lluitar pels seus ideals en una guerra actual, segurament podríem comptar amb els dits d'una mà les respostes afirmatives. Crec recordar que va ser Almudena Grandes qui va dir que un forner dels anys trenta tenia més consciència política que qualsevol líder dels sindicats actuals.

Sovint, aquells joves van arribar a Espanya després de superar innumbrables obstacles i dificultats. Molts van recórrer mig món i van travessar diverses fronteres per venir a fer costat a les forces populars que, defensant la legalitat republicana, s'enfrontaven a la insurrecció militar. La majoria —però no tots— eren militants comunistes que van acudir a lluitar, com hem dit, per uns ideals que consideraven justos en una guerra que no era pas la seva. Un exemple ens el dona Antonio Pujol, que a més de ser un militant comunista actiu, formava part d'un moviment artístic molt compromès políticament: el muralisme mexicà.

Quan van anar arribant a territori espanyol, sobretot durant la fase inicial de la guerra, els voluntaris de les Brigades Internacionals es van trobar amb una situació caòtica i convulsa, tant als diversos fronts de guerra com a la rereguarda, on ja s'enfrontaven els que consideraven que la màxima prioritat era guanyar la guerra i els que prioritzaven, per sobre de tot, portar a terme una revolució.

No cal dir que a la guerra també s'hi van anar incorporant tots aquells que, com el meu pare, van afrontar la seva responsabilitat acudint a la crida de les llesves que, gradualment, van anar sent cridats per incorporar-se a

l'Exèrcit Popular de la República.¹ Però deixant de banda les circumstàncies personals, les motivacions individuals i la ideologia de cadascun, gairebé tots els que van lluitar al costat de la República compartien un mateix objectiu: parar els peus a un cop d'estat militar portat a terme amb el suport de la secular reacció espanyola. La immensa majoria van patir tota mena de calamitats i molts centenars de milers es van deixar la pell en una guerra que el feixisme espanyol —que mai ha estat derrotat del tot— va voler llarga i acarnissada, especialment contra Catalunya. En aquest sentit, és força coneguda la frase pronunciada pel general colpista Gonzalo Queipo de Llano: “Convertiremos Madrid en un vergel, Bilbao en una gran fàbrica y Barcelona en un solar”.

No cal compartir tots els ideals ni, per descomptat, donar suport a totes les actuacions dels que, a Espanya, van plantar cara al feixisme. Però tampoc no seria apropiat glorificar en excés l'ajut exterior que va rebre la República. De fet, entre els voluntaris internacionals aviat van arribar les primeres decepcions quan, alguns, es van adonar que molts dels trets del feixisme que havien vingut a combatre, sovint també es produïen en les pròpies files. Un exemple el tenim en el txec Sygmunt Stein, jueu i militant comunista. A les seves memòries sobre la Guerra d'Espanya, Stein fa una denúncia crua i descarnada dels enganys, el comportament i les veritables intencions dels elements estalinistes i, sobretot, dels comandaments soviètics que operaven en el si de les Brigades Internacionals.

En qualsevol cas, n'hi ha prou amb el que acabo d'exposar per reconèixer i recordar amb respecte el sacrifici de tota una generació d'homes i dones —combatents o no— als quals la Guerra del 36 els va arrabassar la vida o els la va marcar per sempre.

La responsabilitat de servir-ne el record i de reconèixer aquell sacrifici, recau molt especialment en tots els que encara hem pogut escoltar de viva veu uns pares o uns padrins que van viure directament aquella tragè-

1. Antoni Selva Reig, nascut a Peramola l'any 1915, va ser mobilitzat els primers mesos de l'any 1937. Formant part del cos de transmissions, va ser present en diverses accions dels fronts d'Aragó i del Segre. El febrer de 1939 va passar la frontera a Prats de Molló amb altres membres de la seva unitat. Pocs dies després, la va tornar a passar en sentit contrari i es va lliurar a les tropes franquistes a Camprodon. Va ser empresonat durant dues setmanes, primer a Girona i després a Barcelona, al Camp de Concentració d'Horta on, finalment, va ser posat en llibertat, gràcies als avals que li va aconseguir una germana seva.

dia. Quan falten pocs anys pel centenari de la proclamació de la Segona República Espanyola, també ens acostem al dia que la Guerra d'Espanya solament serà un capítol més de la història que ja no tindrà cap testimoni directe; una part de la nostra història de la qual ja només parlaran els historiadors, amb totes les implicacions que això comporta.

A la generació actual ens correspon, per tant, evitar que les futures generacions puguin dir de nosaltres que no hem sabut veure com les ideologies que van causar aquell traspals ressurgeixen amb força, aprofitant-se de la fragilitat de la nostra memòria col·lectiva. O que, tot i veure-ho, no hem fet res per aturar-ho.

I reprement el tema de l'atzar, del qual parlava fa un moment, qui sap si difonent la història personal d'Antonio Pujol Jiménez i la imatge del retrat, algun dia també podrem saber qui era aquella noia que va pintar Antonio Pujol durant la seva estada a Catalunya, fa més de vuitanta anys.

I és que, sovint, l'atzar no és res més que el resultat de la perseverança.

El retrat de Barcelona

Una tarda de primavera, sortint de la feina vaig anar a fer un tomb pels Encants Vells, el tradicional mercat d'andròmines barceloní. Com que ja era l'hora de tancar i havia fet un ruixat, el mercat era mig buit i presentava un aspecte força deslluït. Només hi quedaven alguns habituals. Com si fossin voltors, hi romanien fins a darrera hora per remenar entre les rampoines que restaven a les parades i provar d'endur-se'n, de franc, algun llibre o algun estri que els paradistes no havien pogut vendre i deixaven abandonats.

Val a dir que a Barcelona —on l'habitatge cada vegada és més escàs i més car— és bastant habitual que quan moren els ocupants d'un pis o d'una casa, els seus descendents acudeixin a un professional que els buida i, de tot plegat, els n'abona un preu. Finalment, els objectes que conformen el lot es posen a la venda en el mercat dels Encants.

Quan ja me n'anava, em vaig fixar en les restes d'un habitatge que encara quedaven en una parada. Crec recordar que hi havia tauletes de nit i algun moble més, papers, llibres escampats per terra, alguna fotografia i, en un racó de la parada, un quadre de dimensions modestes. Era el retrat, pintat a l'oli, d'una dona jove. La tela, emmarcada amb un llistó senzill, aparentava tenir molts anys i semblava haver patit bastant els estralls del temps.

Per alguna raó que no sabia concretar, aquell retrat em va cridar l'atenció. Potser em va semblar resolt amb bona tècnica i amb un estil reposat i elegant; o l'estil modernista que em recordava vagament els retrats femenins de Pere Pruna. O potser va ser la signatura de la tela: A. Pujol, que em va fer pensar en la possibilitat que fos obra d'algun pintor català conegut.

Com s'ha de fer sempre als Encants, vaig agafar el quadre de terra fent-me el desmenjat i, dissimulant el relatiu interès que em suscitava, li vaig preguntar al paradista quan en volia. Ell, satisfet de poder desfer-se d'un

objecte que estava a punt de llançar a les escombraries, me'n va demanar molt poc, tan poc que no vaig tenir esma de regatejar-li res.

Content d'haver fet una compra de darrera hora a baix preu, vaig col·locar la meva adquisició a la moto i subjectant-la amb les cames, me la vaig endur cap a casa.

Com que sempre m'ha agradat documentar-me mínimament sobre els objectes que adquireixo en els mercats d'andròmines, durant un temps vaig intentar esbrinar qui podia ser aquell A. Pujol que signava el retrat. Després de consultar diverses fonts especialitzades en pintura catalana, començant per l'inevitable *Diccionari Ràfols* i de fer una intensa recerca a internet, no vaig trobar cap pintor català conegut de cognom Pujol i amb el nom de pila començat per la lletra A.

En la mateixa època que vaig adquirir el quadre tenia un blog de temàtica diversa. Un dia se'm va ocórrer fer-hi una entrada amb diverses imatges del retrat, on fos ben visible la signatura, amb la remota esperança que si algú el visitava hi reconegués el quadre, el seu autor o, per què no?, la noia retratada.

Amb el temps, vaig anar espaiant la recerca perquè gairebé estava convençut que aquell retrat devia ser obra d'algun afeccionat, certament traçut, però la memòria del qual, un cop traspasat, s'hauria perdut per sempre als Encants de Barcelona.

Un dia, fent els darrers intents de recerca a internet de pintors que tinguessin el cognom Pujol, en el catàleg virtual del Museu d'Art de la ciutat de Phoenix hi vaig veure la reproducció d'una impressió sobre pedra litogràfica. Es tractava d'un excepcional esbós del cap d'una nena, signat amb les inicials A.P. Certament, ni l'estil ni la tècnica d'aquella litografia del Museu de Phoenix tenien res a veure amb els del retrat que jo tenia a casa. Però les dades que constaven a la fitxa de l'obra em van cridar l'atenció: era un dibuix datat el 1939, original d'Antonio Pujol Jiménez, un artista mexicà nascut l'any 1913 i mort el 1995. Podia ser aquest Pujol l'autor del retrat trobat als Encants de Barcelona?

Cabeza de niña. Litografia d'Antonio Pujol. 1939. Phoenix Art Museum.

Quan només havien passat uns dies des de la meva troballa al Museu de Phoenix, vaig rebre un correu electrònic de Rafael Pujol Canabé, un advocat mexicà. En el missatge, ple de signes d'admiració que reflectien emoció i curiositat, Rafael em comentava que buscant informació a internet sobre el seu pare, havia ensopagat amb les imatges del retrat. A l'instant, Rafael Pujol hi havia reconegut, sense cap mena de dubte, l'estil i la signatura d'Antonio Pujol Jiménez. Rafael va avisar de la troballa els seus germans, Abel i Alfredo, els quals van ratificar la seva opinió: el retrat de noia trobat a Barcelona era, efectivament, una obra juvenil del seu pare.

Sense el marc, el quadre fa 55,5 × 38,5 cm. Es tracta d'un retrat executat amb estil academicista, que defuig d'elements rupturistes i avantguardistes propis del primer terç del segle xx, i que Pujol sí que havia emprat en alguna de les seves obres. El fons fosc que delimita la figura, el posat de la noia, la mirada frontal i eclèctica i la llum lateral o lleugerament zenital, són elements que aporten a l'obra un aire de serenor i que indiquen que va ser planificada de forma força acurada.

De l'examen preliminar de la peça, efectuat amb la col·laboració de la restauradora i experta en pintura, Helena Nadal Casas, n'hem tret les següents conclusions:

1. La tela, de lli i cotó, presenta estampat al dors el segell de l'establiment Viuda de E. Teixidor. Així mateix, a la part inferior del bastidor també s'hi aprecia el segell d'aquest establiment. Això fa pensar que la tela, amb el bastidor, va ser adquirida, probablement pel mateix Pujol, en aquesta emblemàtica botiga que estava ubicada en un edifici d'estil neoclàssic, situat al número 16 de la ronda de Sant Pere, de Barcelona, anomenada, durant la República, ronda de Fermín Salvochea.

Segell de Casa Teixidor estampat a la tela del quadre. A la part superior dreta del bastidor, escrit amb llapis s'hi aprecia la paraula "Pujol" i restes d'una adreça no identificada.

Foto: T. Selva.

Segell de Casa Teixidor estampat a la part inferior del bastidor del quadre.

Foto: T. Selva.

Façana de Casa Teixidor (1912). Foto: autor desconegut.

L'antiga Casa Teixidor va ser, durant molts anys, un referent en la venda de material de dibuix i pintura. De la decoració original de la botiga, de caràcter marcadament modernista, cal destacar-ne els mosaics de la façana, realitzats amb la tècnica de trencadís així com els elements decoratius i el mobiliari de l'interior. Alguns dels elements ornamentals d'aquesta botiga s'han conservat, tot i que des de fa uns anys el local està ocupat per una òptica.

2. A la part superior del bastidor del quadre, que és l'original de l'època en què va ser pintat, encara hi són visibles les restes de diverses anotacions fetes amb llapis, tot i que algunes ja són de lectura impossible.

En una banda del bastidor, les anotacions són aquestes:

“46 25”, “677”? ”3,25”...

Desconec a què corresponen les primeres xifres, tot i que probablement fan referència al model del marc. La tercera, segurament fa referència al cost del bastidor i la tela, o bé al del marc.

A la banda dreta del llistó superior del bastidor hi ha més anotacions que, malauradament, només són llegibles parcialment. Segurament corresponen a l'adreça de la persona que va encarregar el bastidor o l'emmarcat posterior. Són aquestes:

“Pujol” “...” Cr...(resta il·legible), “8”, “1r” “2”? ”Pagat”.

Aquestes anotacions han estat ampliades, contrastades i examinades amb llum de diferents espectres. Aquest examen no ha permès, però, identificar de forma completa el que, de ben segur, és una adreça. Si hagués estat possible llegir del tot aquesta anotació, probablement hauríem obtingut una pista excel·lent per saber on s'allotjava Pujol quan va pintar el retrat o, potser, el domicili de la noia retratada.

3. La capa pictòrica és a l'oli, empastat en algunes zones. Sembla que Pujol no va acabar d'aplicar pigments en la franja inferior del retrat. A més a més, es constata que, en un moment o altre, en aquesta zona la tela es va veure notablement afectada per la humitat, probablement per haver estat recolzada, quan encara no havia estat emmarcada, en una superfície humida. La part afectada té una amplada aproximada d'un centímetre.

4. El retrat presenta la peculiaritat d'haver estat signat per Antonio Pujol dues vegades, amb cal·ligrafia coincident. Una de les firmes, parcialment

esborrada i pràcticament invisible, està situada a l'angle inferior dret del quadre. L'altra, molt més diàfana, està ubicada a l'angle superior esquerre. Aquest fet podria fer pensar que l'afectació que va malmetre la pintura de la part inferior es va produir en la mateixa època en què va ser executada i que, per aquest motiu, Pujol hauria optat per tornar a signar el retrat. Tampoc es pot descartar que un cop signat el retrat a l'angle inferior, Pujol decidís tornar-lo a signar, ja sigui per donar més visibilitat a la signatura, ja sigui per motius purament estètics.

5. El bastidor del retrat fa 5×1 cm, és de fusta de conífera, encaix espanyol amb quatre falques i es tracta de l'original. Pel que fa al marc, segons l'Helena Nadal podria ser d'una època posterior a la que es va pintar el retrat. En aquest cas, el marc original del quadre —si n'hi havia— hauria estat substituït posteriorment per l'actual.

6. Finalment, l'aspecte del quadre, quan va ser adquirit, feia evident que durant molts anys havia estat exposat a les condicions ambientals d'un habitatge privat que no van ser les idònies per a una bona conservació.

Les pistes descrites m'han ajudat a plantejar, al final del llibre, diverses hipòtesis sobre quan i en quines circumstàncies es va pintar el retrat, i també sobre qui podia ser la noia que s'hi representa. En aquest sentit, el fet que el quadre anés a parar al Mercat dels Encants fa pensar que la persona retratada probablement era una dona que va viure una bona part de la seva vida a Barcelona i que el retrat que li va fer Pujol el va conservar, segurament, fins a la seva mort. Així mateix, és probable que quan va morir els seus descendents fessin buidar l'habitatge on havia viscut i molts dels seus objectes personals es dispersessin o es perdessin per sempre.

Quan vaig adquirir el quadre, aquest ja presentava seriosos problemes de consolidació de la capa pictòrica, a causa del fet que, durant molts anys, hauria estat sotmès a unes males condicions ambientals. A més, era evident que, en un moment o altre, el quadre hauria estat dipositat a terra d'algun lloc molt humit. Això va afectar principalment la part inferior de la tela.

Primer de tot, es va netejar el suport amb paletina i aspirador pel revers de l'obra. Així mateix, es va extreure amb bisturí tota la cinta engomada que cobria les inscripcions a llapis, a fi i efecte de deixar a la vista la màxima informació que ens podia proporcionar la peça.

Tot seguit, es va consolidar la capa pictòrica tot engassant les zones que presentaven pèrdues i es van fixar amb cera resina. Després es va dur a terme una neteja humida de la brutícia acumulada a la capa pictòrica amb un dissolvent a base d'enzims sintètics.

Per acabar, es va anivellar la superfície de les zones amb pèrdues de capa pictòrica, s'hi va aplicar una primera reintegració, amb tremp, de les llacunes existents, i es va finalitzar el retoc amb pigments en pols i pigments Maimeri. Finalment, es va aplicar a l'obra un envernissat general.

La minuciosa tasca d'Helena Nadal ha retornat al quadre el seu esplendor original i la vitalitat perduda, ressaltant els colors i els detalls que havien estat afectats pel pas del temps i per unes condicions adverses.

Amb el suport del Memorial Democràtic

© del text: Toni Selva Folch, 2024
© del pròleg: Montse Armengou i Martín, 2024
© de les fotografies: els seus autors i arxius corresponents, 2024

© d'aquesta edició: Pagès editors, S L, 2024
Sant Salvador, 8 - 25005 Lleida
www.pageseditors.cat
editorial@pageseditors.cat

Primera edició: novembre de 2024
ISBN: 978-84-1303-580-2
DL: L 699-2024

Imprès a Arts Gràfiques Bobalà, S L
www.bobala.cat

— imprès a **lleida** —

Qualsevol forma de reproducció, distribució, comunicació pública o transformació d'aquesta obra només es pot fer amb l'autorització dels seus titulars, llevat de l'excepció prevista per la llei. Adreceu-vos a CEDRO (Centro Español de Derechos Reprográficos, www.cedro.org) si necessiteu fotocopiar, escanejar o fer còpies digitals de fragments d'aquesta obra.